

Олена ПАНУХНИК

ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ТА РЕКРЕАЦІЇ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯМ МОЛОДІЖНОГО РЕСУРСУ: ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ВЕКТОРНІСТЬ УПРАВЛІННЯ

Резюме. Стаття присвячена пошуку інноваційних підходів до модернізації системи управління регіональним розвитком туризму та рекреації. У результаті дослідження проаналізовано зарубіжні моделі державної участі у регулюванні процесу розвитку туризму; запропоновано до розгляду категорію «інноваційний потенціал» у туристичній сфері. Визначено ресурсний базис формування інноваційного потенціалу регіонального розвитку туризму та рекреації й обґрунтовано важливість залучення молодіжного ресурсу для його формування.

Ключові слова: туризм, туристична діяльність, рекреаційні ресурси, державне регулювання туристичної діяльності, інноваційний потенціал, ресурсний потенціал, векторність управління.

Olena PANUKHNYK

THE INNOVATIVE POTENTIAL OF REGIONAL TOURISM AND RECREATION DEVELOPMENT INVOLVING THE YOUTH RESOURCE: THE PRECONDITIONS FOR FORMATION AND DIRECTIONS OF MANAGEMENT – REGULATION INFLUENCES

Summary. The article is devoted to innovative approaches to modernize the system of regional development of tourism and recreation. In the article foreign models of state involvement in the regulation of tourism development are analyzed, the category of "innovative capacity" in the tourism sector is proposed. The resource base of the formation of innovative potential of regional tourism and recreation development is defined and the importance of involving youth resource for its formation is proved.

Key words: tourism, tourist activities, recreational resources, state regulation of tourism, innovation potential, resource potential.

Постановка проблеми. Туризм виступає каталізатором регіональної економіки, який спроможний залучити до процесу регіонального розвитку не лише множину рекреаційних ресурсів, а й ефективніше використовувати виробничий, науково-технічний, соціально-культурний, екологічний потенціал певної території.

Регіональна політика розвитку туризму і рекреації сьогодні покликана сприяти самостійності й саморозвитку господарюючих суб'єктів туристичної діяльності регіону, забезпеченню оптимального розподілу регіональних ресурсів і підвищенню його конкурентноздатності завдяки цій діяльності.

Важливо, щоб такий теоретичний базис слугував науково обґрунтованим орієнтиром регулювання в напрямку забезпечення сталого розвитку досліджуваної території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематиці досліджень інноваційного потенціалу регіонального розвитку туризму присвячені наукові праці сучасних зарубіжних та вітчизняних учених, серед яких Алексєєва Ю.В., Аніщенко І.І., Близнюк А.М., Головашенко О.В., Давиденко Л.І., Дзюбіна А.В., Коніщева Н.Й., Кривега Л.Д., Сисоєва С.І., Ткаченко Т. та ін. науковці.

Метою статті є пошук інноваційних підходів до модернізації системи управління регіональним розвитком туризму та рекреації.

Виклад основного матеріалу. Регіональний розвиток, у тому числі розвиток туризму і рекреації, є наслідком використання внутрішнього потенціалу регіону. Суть цього процесу полягає в перенесенні акценту з прямого державного управління й регулювання регіонального розвитку туризму і рекреації на:

- стимулювання формування в регіонах автономного механізму регулювання;
- активізацію підприємницького елемента, діяльність фізичних осіб у забезпеченні такого розвитку;
- створення умов для ефективної співпраці органів державної влади, місцевого самоврядування та приватного сектора щодо розвитку туризму через різні механізми.

Світовий досвід регіонального розвитку свідчить про те, що в сучасному світі не існує домінуючої моделі державного регулювання регіонального розвитку туризму, що зумовлюється різноманітністю регіонів.

Л. Кривега і О. Головашенко визначають туризм як здійснення туристської активності та організацію туристичної діяльності, що спрямована на задоволення рекреаційних, пізнавальних, економічних та духовних потреб особи шляхом переміщення соціальних суб'єктів у соціальному просторі. Туристська активність – це подорожі по країні або виїзд за кордон соціальних суб'єктів з метою безпосереднього задоволення своїх фізичних, пізнавальних, оздоровчих, спортивних, ділових, релігійних, духовних та інтелектуальних потреб. Відповідно, туристична діяльність – це підприємницька діяльність підприємств, установ, організацій, фірм на туристичному ринку, спрямована на задоволення потреб суб'єктів туристської активності [1].

В цілому, у забезпеченні розвитку туризму в зарубіжних країнах виділяють три типи моделей державної участі в регулюванні вищезазначеного процесу (табл. 1).

Таблиця 1

Зарубіжні моделі державної участі в регулюванні процесу розвитку туризму

Table 1

The foreign models of state involvement in the regulation of tourism development

Перша модель	Друга модель	Третя модель («європейська»)
припускає відсутність центральної державної туристичної адміністрації, всі питання вирішуються на місцях на засадах та принципах ринкової «самоорганізації». Урядові органи використовують таку модель у тих випадках, коли туризм національній економіці не дуже потрібний, або коли суб'єкти туристичного ринку займають сильні позиції, тобто здатні вирішувати свої проблеми без державної участі (така модель	передбачає наявність сильного центрального органу – міністерства, що контролює діяльність підприємств туристичної галузі в країні. Для її реалізації потрібні: значні фінансові вкладення в туристичну індустрію, її інфраструктуру (така модель управління туризмом діє в Єгипті, Туреччині та ін. країнах, для яких туризм є важливим джерелом валютних надходжень до бюджету)	переважає в розвинених європейських державах (приміром, Великобританії, Італії, Ірландії, Норвегії). Використання такої моделі характеризується тим, що питання розвитку туристичної діяльності вирішуються відповідним багатогалузевим міністерством. Структурний підрозділ міністерства, що відповідає за розвиток туризму в країні, здійснює свою діяльність у двох напрямках: вирішує або регламентує загальні питання державного регулювання та спрямовує й координує марке-тингову діяльність інших суб'єктів

Управління інноваційним потенціалом регіонального розвитку туризму

управління сферою туризму, наприклад, прийнята в США)		регулювання туристичної сфери й надання туристичних послуг

Примітка. Сформовано на основі джерела [2]

Європейська модель характеризується активною взаємодією органів державної влади різних рівнів регулювання сфери туризму та бізнесу; уможлиблює залучення фінансових ресурсів приватного сектора для вирішення завдань розвитку туризму в державі та її регіонах; регіональний розвиток туризму, управління ним і його регулювання забезпечуються зусиллями державно-приватних інститутів.

Європейська модель є найбільш прийнятною і доцільною для України. Її особливості мають місце, розвиваються і поступово утверджуються в Україні. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про туризм» держава проголошує туризм одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки та культури і створює умови для туристичної діяльності [3].

Більше того, як зазначає С. Сисоєва, необхідність координації підприємницької діяльності, представлення і захист загальних майнових інтересів спонукає туроператорів і турагентів створювати об'єднання, що не суперечать законодавству. Тому держава як може сприяє розвитку туристичної діяльності: допомагає готувати кадри, організовувати наукові дослідження у сфері туристичної індустрії, забезпечує картографічною продукцією тощо. За підтримки держави українські туристи, туроператори, турагенти та їхні об'єднання беруть участь у міжнародних туристичних програмах [4].

Державне регулювання туристичної галузі можна розглядати як сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу органів державної влади на розвиток туристичної галузі й створення умов для ефективної співпраці органів державної влади, місцевого самоврядування та приватного сектора щодо розвитку туризму через різні механізми: адміністративні, організаційні, економічні, правові, екологічні тощо [4].

Українська держава, визнаючи туристичну діяльність як одну з пріоритетних галузей національної економіки, здійснює її регулювання відповідно до таких принципів:

- сприяння туристичній діяльності й створення сприятливих умов для її розвитку;
- визначення і підтримка пріоритетних напрямів туристичної діяльності;
- формування уявлення про Україну як про країну, сприятливу для туризму;
- підтримка і захист українських туристів, туроператорів, турагентів і їх об'єднань [5, с. 300].

Одна з основних цілей державного регулювання туристичної діяльності – забезпечення права громадян на відпочинок, свободи пересування та інших прав під час подорожей.

Належне управління туристичною галуззю з боку держави вимагає здійснення множини системних кроків. З цією метою в Україні здійснено низку суттєвих змін в організаційній структурі регулювання галузі туризму. У результаті ліквідації державного агентства з туризму та курортів, функції щодо управління і регулювання туристичної діяльності були покладені на Міністерство економічного розвитку і торгівлі (крім функції здійснення державного нагляду (контролю) у сфері туризму та курортів, яку сьогодні здійснює Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів).

Разом з тим, туристична галузь України, маючи потужний туристично-рекреаційний потенціал, розвивалася без урахування особливостей її функціонування,

глибокого проникнення в суть проблем та за відсутності цілеспрямованої, комплексної туристичної політики держави й відпрацьованих механізмів управління [4].

Порівняльний аналіз повноважень центрального і місцевих органів виконавчої влади, які здійснюють державне регулювання сфери туризму, свідчить, що державна регіональна політика в сфері туризму не повною мірою сприяє реалізації туристичних можливостей на місцевому рівні. Спостерігається невідповідність між рівнем використання ресурсів територій, на яких здійснюється туристсько-екскурсійна діяльність, і наповненістю місцевих бюджетів за рахунок її здійснення та розвитку; недосконалість системи організаційних та економічних взаємовідносин між органами місцевого самоврядування і суб'єктами, що здійснюють туристсько-екскурсійне обслуговування населення на підпорядкованій їм території. Повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в сфері туризму реалізуються не в повному обсязі: деякі з цих повноважень дублюються, а інші не дають можливості повною мірою здійснювати вимоги чинного законодавства у сфері туризму. Існуюча організаційна структура регіональної системи управління сферою туризму і курортами є недосконалою, нечітко визначено її функції та завдання [6, с. 81 – 82].

Більше того, вкажемо на те, що науково необґрунтованими залишаються питання місця і ролі туристичної сфери в системі соціально-економічних пріоритетів регіонального і місцевого розвитку; теоретичних підвалин формування регіональної туристичної політики та механізмів її реалізації.

Матеріальною базою регіонального розвитку туристичної діяльності є природні рекреаційні ресурси (ПРР). Наприклад, Тернопільська область має 421 територію та об'єкт природно-заповідного фонду, в тому числі, заповідник «Медобори», 89 заказників (15 – державного значення), 308 пам'яток природи (12 – державного значення), 18 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва (4 – державного значення). Сприятливі кліматичні умови, мальовничі ландшафти, ліси, річки, джерела мінеральної води та лікувальні грязі, відомий кліматичний курорт «Заліщики» створюють рекреаційні ресурси області [7, с. 90].

Поряд із цим, використання матеріальної бази регіонального розвитку туристичної діяльності залежить від рівня розвитку туристичної інфраструктури. О. Захарова визначила групи регіонів (кластери) за рівнем розвитку туристичної інфраструктури. Проведені для цього розрахунки засвідчили, що кластер регіонів з низьким рівнем розвитку туристичної інфраструктури є найбільшим, а входять до нього 18 регіонів, у тому числі Тернопільська область (інтегральний показник рівня розвитку регіональної туристичної інфраструктури у 2012 році становив 0,55) [8].

Тому сьогодні, на нашу думку, актуальними продовжують залишатися питання механізмів управління й регулювання туризму, в першу чергу, економічних; забезпечення регіонального розвитку туризму і рекреації через формування інноваційного потенціалу такого розвитку; залучення до формування цього потенціалу усіх суб'єктів регулювання, зацікавлених сторін, контактних аудиторій, зокрема молоді.

Українські дослідники Л. Мартюшева і В. Калишенко відзначають, що комплексною характеристикою спроможності до інноваційного розвитку є інноваційний потенціал, який вони пропонують визначати як «сукупність організованих у певних соціально-економічних формах ресурсів, що можуть при певних діючих внутрішніх і зовнішніх чинниках інноваційного середовища бути спрямованими на реалізацію інноваційної діяльності з метою задоволення потреб суспільства» [9, с. 63].

Незаперечним є той факт, що спроможність до інноваційного розвитку (будь-якої сфери чи виду діяльності) визначає інноваційний потенціал. Він віддзеркалює спроможність регіону до інноваційного розвитку з використанням усіх необхідних для цього ресурсів, що є в його розпорядженні. Тому формування інноваційного потенціалу регіонального розвитку туризму та рекреації вимагає залучення та належного управління такими ресурсами: кадровими, інформаційними, матеріально-технічними, фінансовими, маркетинговими, виробничо-технологічними (рис. 1).

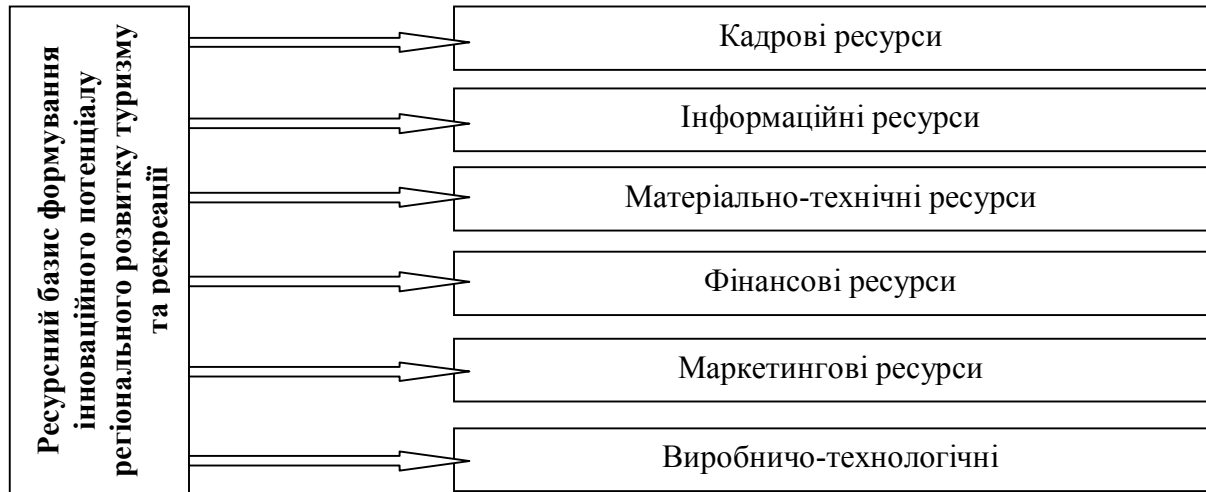

Рисунок 1. Ресурсний базис формування інноваційного потенціалу регіонального розвитку туризму та рекреації

Figure 1. The resource base of forming innovative regional tourism and recreation development potential

Висококваліфіковані кадри туризму і рекреації, що здатні працювати креативно, генерувати нові ідеї та впроваджувати їх у практичну діяльність, формують кадрову складову інноваційного потенціалу регіону та розвитку туризму і рекреації в ньому. Більше того, від якості трудових ресурсів залежать конкурентні можливості туристично-рекреаційного комплексу регіону. З іншого боку, суб'єктам туристично-рекреаційного регулювання необхідна інформація про достатність кадрового ресурсу для ефективної реалізації інноваційної діяльності. Тому гнучка, адаптивна, дієва кадрова політика є одним із основних чинників розвитку туризму і рекреації в регіоні. Через те, наскільки кадрові ресурси готові до формування й управління інноваційним потенціалом регіонального розвитку туризму і рекреації, розкривається сутність кадрової складової. Більше того, тільки висококваліфіковані кадри зможуть забезпечити перетворення науково-технічних, виробничих та інших розробок на інноваційний товар, яким є туристично-рекреаційні послуги.

Важливим для формування інноваційного потенціалу регіонального розвитку туризму та рекреації є залучення молодіжного ресурсу. Молодь є об'єктом передавання накопиченого українським народом життєвого історичного досвіду й матеріально-культурної спадщини; формування ціннісних орієнтацій; морального оздоровлення й культурного розвитку.

В умовах майже повної комерціалізації туристичної галузі держава має розвивати соціальний туризм і створювати умови для залучення до споживання туристичного продукту широких верств населення, насамперед дітей, студентів, молоді, людей похилого віку, інвалідів тощо. Розвиток соціального туризму сприяє ефективному впровадженню державної політики соціалізації молоді як сукупності форм, методів та напрямів державного впливу на неї й удосконалення процесу соціалізації молодого покоління в інтересах збереження та розвитку людства на основі

загальних цінностей. Все це зумовило необхідність введення в науковий обіг поняття «соціалізації туризму» як державної політики, спрямованої на створення умов для залучення широких верств населення до активного та стабільного споживання туристичних послуг [10].

Крім того, виклики цивілізації негативно впливають на систему ціннісних орієнтацій, світоглядів, життєвих пріоритетів молоді. Соціалізація, як взаємодія особистості з суспільством, не є стабільною та однозначною. Це – безперервний поетапний процес інтеграції молодшої людини у соціальну систему шляхом засвоєння молоддю різноманітних соціальних ролей, зокрема мандрівника, організатора туристичних подорожей, під час яких можливо цілеспрямовано впливати на ефективність соціалізаційного процесу. Серед значної кількості факторів соціалізації можна виділити такі, як інтегративний фактор, туристичні подорожі, які являють собою соціально-виховану систему, де поєднуються мезо- та мікрофактори соціалізації, що спрямовані на розвиток молоді. А. Аніщенко зазначає, що «аналізуючи туризм як чинник ефективного процесу соціалізації людини, можна визнати, що туристичні подорожі сприяють розширенню світогляду особистості, задоволенню її пізнавальних інтересів, самовдосконаленню. Культура та соціальні цінності формують нового громадянина глобального світу, здатного до толерантної взаємодії та інтеграції, самовдосконалення на основі засвоєння цінностей інших культур, рівноправного діалогу. Туризм як суспільний полікультурний інститут сприяє соціалізації особистості, формує її соціальний досвід за формування соціального середовища» [11].

Забезпечення виробництва конкурентоспроможного інноваційного товару істотним чином зумовлюється матеріально-технічною складовою інноваційного потенціалу розвитку туризму і рекреації в регіоні. Матеріальні ресурси є фактором забезпечення ефективності господарювання економічних суб'єктів, що виступають суб'єктами впливу на розвиток туризму і рекреації в регіоні. Це зумовлює їх важливу роль у формуванні інноваційного потенціалу такого розвитку.

Загалом, виробничо-технологічна складова інноваційного потенціалу – це можливість упровадження у виробництво нових перспективних технологічних процесів в умовах інноваційної діяльності [12].

Одним із векторів розвитку ринку туристично-рекреаційних послуг є активне використання інформаційної складової формування інноваційного потенціалу розвитку туризму і рекреації в регіоні, застосування технологій інформатизації. Інформаційні ресурси, виступаючи основою для прийняття суб'єктами регулювання регіонального розвитку туризму і рекреації управлінських рішень інноваційного характеру, формують інформаційну складову інноваційного потенціалу такого розвитку.

В умовах глобалізації, взаємопроникнення економік на базі нових інформаційних технологій і систем міжнародних комунікацій, побудова інформаційної економіки, розвиток науки, де інформація є предметом і результатом творчої, високоінтелектуальної праці, – це інтегральний стратегічний напрям освоєння наукомістких економічних систем майбутнього [13, с. 30].

Наукові знання є фактором виробництва туристично-рекреаційних послуг як нематеріальних цінностей, розв'язання економічних, соціальних, екологічних проблем регіону. Зокрема визнається, що управління знаннями і поділ знань займають центральне місце у так званій новій економіці, що заснована на фундаментально нових організаційних і технологічних умовах. Багато дослідників пов'язують концепцію «нової економіки» з «навчальною економікою», де можливості мереж, організацій та індивідуумів навчатися, змінюватися і застосовувати знання отримують якісно новий зміст [14].

Стан наукової складової формування й управління інноваційним потенціалом розвитку туризму і рекреації в регіоні відображається у тому, якої складності завдання наукового характеру він спроможний розв'язувати, наскільки він може адаптуватися та бути чутливим до потреб суспільства у певному виді туристично-рекреаційних послуг. Тобто створення нових знань, їх упровадження в практику роботи суб'єктів регулювання й суб'єктів господарювання формує основу наукової складової інноваційного потенціалу регіонального розвитку туризму і рекреації.

Фінансову складову інноваційного потенціалу розвитку туризму і рекреації в регіоні формує сукупність фінансових ресурсів, що використовуються безпосередньо для здійснення інноваційної діяльності.

Маркетингову складову інноваційного потенціалу регіонального розвитку туризму і рекреації характеризує спроможність маркетингової системи забезпечувати конкурентоспроможність ринку туристично-рекреаційних послуг під час упровадження на цей ринок інновацій.

Під маркетинговим потенціалом регіонального розвитку туризму і рекреації розуміємо міру готовності, спроможності регіону, його маркетингової підсистеми належно виконувати маркетингові функції з метою надання якісних туристично-рекреаційних послуг споживачам.

Саме маркетингова складова інноваційного потенціалу розвитку туризму і рекреації визначається силою впливу усіх суб'єктів регулювання на ринок споживачів нового туристично-рекреаційного продукту. Тому метою розвитку маркетингової складової інноваційного потенціалу розвитку туризму і рекреації в регіоні, на нашу думку, є формування ринку потенційних споживачів інноваційного товару (послуг) у сфері туризму й рекреації, що забезпечить відтворення попиту на товар (туристичну продукцію і послуги).

Висновки. Беззаперечним є той факт, що сформований інноваційний потенціал регіонального розвитку туризму і рекреації є завершальним етапом циклу виробництва туристично-рекреаційних послуг, що істотно впливає на кінцевий результат (пропозицію і надання послуг). Причому, надання послуг туризму і рекреації в умовах ринку повинно супроводжуватися захистом прав та інтересів споживачів, забезпеченням їх безпеки [4].

Належний інноваційний потенціал регіонального розвитку туризму та рекреації із залученням молодіжного ресурсу уможливить:

- формування нових типів суб'єктів бізнесу: процесінгових компаній, он-лайн турагентств, тур-консультантів;
- синхронізацію процесів обслуговування споживачів туристичних послуг;
- підвищення рівня сервісизації надання туристичних послуг;
- розвиток віртуального сектора подорожей, підкріпленого здобутками Інтернет-індустрії, що забезпечує функціонування мережевого інформаційного простору, особливо в туристичному посередництві з продажу пакетних пропозицій;
- високий рівень комунікативної та інтерактивної волатильності туристичного попиту;
- підвищення ефективності інноваційної діяльності регіонального розвитку туризму та рекреації із залученням молодіжного ресурсу як рушійної сили економічного зростання.

Conclusions. Based on the above, there is an indisputable fact that formed regional innovation potential of tourism and recreation is the final stage of the tourism and recreation services production cycle, which significantly affects the final result (offer and services). Moreover, the tourism and recreation services in the market should be accompanied by protection of the rights and interests of consumers and ensuring their safety. The legal basis for this guarantee is the Law of Ukraine «Consumer protection», which determines the

consumer's right for services protection for obtaining the necessary information, warranty and liability of the supplier (executor) services, etc. [4].

The proper regional innovation potential of tourism and recreation involving youth resource will allow:

- The formation of new business entities types, processing companies, online travel agencies, tour consultants;
- Synchronization of consumer support processes in the sphere of tourism service;
- Improving tourism services level;
- The development of virtual travel sector with Internet industry support, that ensures the operation of network information space, especially in tourist mediation of sales package proposals;
- A high level of communicative and interactive volatility of tourism inquiry;
- Increasing the effectiveness of innovation regional development of tourism and recreation resources with the involvement of youth as a driving force of economic growth.

Використана література

1. Кривега, Л.Д. Туризм: проблеми вдосконалення правового регулювання в Україні [Електронний ресурс] / Л.Д. Кривега, О.В. Головашенко. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/2754.pdf>
2. Должикова-Поліщук, Л.В. Особливості та тенденції управління туристичною діяльністю [Електронний ресурс] / Л.В. Должикова-Поліщук. – Режим доступу: file:///D:/ape_2014_9_13.pdf
3. Про внесення змін до Закону України «Про туризм»: Закон України від 18.11.2003р. № 1282-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua
4. Сисоєва, С.І. Механізми управління туристичним бізнесом в Україні [Електронний ресурс] / С.І. Сисоєва. – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2014-2/doc/2/08.pdf>
5. Ткаченко, Т.І. Сталій розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія [Текст] / Т.І. Ткаченко. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. – 537 с.
6. Близнюк, А.М. Механізми державного регулювання сфери туризму: сутність і шляхи удосконалення [Текст] / А.М. Близнюк, Л.І. Давиденко, Н.Й. Коніщева // Вісник ДІТБ. Серія: Економіка, організація і управління підприємствами (у туристичній сфері). – 2007. – № 11. – С. 76 – 84.
7. Управління регіональним розвитком туризму: навчальний посібник [Текст]; за ред. В.Ф. Семенова. – Одеса, 2011. – 225 с.
8. Захарова, О.В. Регіональний розвиток туристичної інфраструктури в Україні [Електронний ресурс] / О.В. Захарова. – Режим доступу: http://mdu.in.ua/Nauch/Konf/suchasni_tekhnologii_upravlinnja_turistichnim_ta.pdf
9. Мартюшева, Л. Інноваційний потенціал підприємства як об'єкт економічного дослідження [Текст] / Л. Мартюшева, В. Калишенко // Фінанси України. – 2002. – № 10. – С. 61 – 66.
10. Алексеева, Ю.В. Державне регулювання розвитку туристичної галузі України в контексті досвіду Франції [Електронний ресурс] / Ю.В. Алексеева. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi/cgiirbis_64.exe?2
11. Аніщенко, А.П. Організація туристичної подорожі як важливої умови забезпечення ефективного процесу соціалізації молоді [Електронний ресурс] / А.П. Аніщенко. – Режим доступу: <http://socsvit.org/node/55>
12. Дзюбіна, А.В. Розкриття змісту поняття «інноваційний потенціал» та визначення його складових [Електронний ресурс] / А.В. Дзюбіна. – Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/12_34.pdf
13. Вовканич, С. Людський вимір інноваційного потенціалу розвитку: глобальний і регіональний аспекти [Текст] / С. Вовканич, Х. Копистянські // Регіональна економіка. – № 3. – 2001. – С. 25 – 40.
14. Lesser E.L. Knowledge and Social Capital / E.L. Lesser. – Butterworth-Heinemann, Boston, 2000.

Отримано 4.11.2015